

**ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
Кафедра екологічної безпеки**

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ №7-8
з навчальної дисципліни
«ЗАПОВІДНА СПРАВА»
для курсантів і студентів 3-го курсу
спеціальності 101 «Екологія»

Тема 2.1: «Природно-заповідний фонд України»

Мета лекції: розглянути класифікації територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, охарактеризувати категорії природно-заповідного фонду; з'ясувати форми власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду та управління ними.

Навчальний час: 4 години.

План лекції (навчальні питання):

1. Природно-заповідний фонд України та класифікація його об'єктів.
2. Характеристика категорій природно-заповідного фонду України.
3. Форми власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду.
4. Управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду.

Використані джерела:

1. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992 № 2456-ХІІ.
2. Попович С.Ю. Природно - заповідна справа: Навч. посібник. – К.: Арістей, 2007. – 480 с.
3. Природно-заповідний фонд. Офіційний сайт Міністерства екології та природних ресурсів України (*електронний ресурс*). – <http://pzf.menr.gov.ua>

ВИКЛАД МАТЕРІАЛУ ЛЕКЦІЇ

1. Природно-заповідний фонд України та класифікації його об'єктів

Відповідно до Закону України "Про природно-заповідний фонд України" (1992р.), **природно-заповідний фонд (ПЗФ)** становлять ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Території та об'єкти природно-заповідного фонду України можуть **використовуватися:**

- у природоохоронних цілях;
- у науково-дослідних цілях;
- в оздоровчих та інших рекреаційних цілях;
- в освітньо-виховних цілях;
- для потреб моніторингу навколишнього природного середовища.

Всі об'єкти ПЗФ в Україні можна класифікувати за трьома ознаками:

- категорією,
- значенням,
- правовим статусом.

Категорія природно-заповідного фонду – це форма організації, статус охорони і вид збереження, відтворення та використання територій та об'єктів, що входять до складу природно-заповідного фонду.

Категорії природно-заповідні фонду України:

•**природні** – природний заповідник, біосферний заповідник, національний природний парк, регіональний ландшафтний парк, заказник, пам'ятка природи, заповідне урочище;

•**штучно створені** – ботанічний сад, дендрологічний парк, зоологічний парк, парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва.

За значенням території та об'єкти ПЗФ можуть бути міжнародного загальнодержавного (національного), регіонального чи місцевого значення. Біосферні заповідники є категорією ПЗФ міжнародного значення.

Міжнародного значення можуть бути визнані об'єкти природно-заповідного фонду світового та Європейського рівня. До них відносяться біосферні резервати ЮНЕСКО, природні об'єкти, на територіях яких зберігаються види, занесені до Червоної книги Міжнародного союзу охорони природи та природних ресурсів (далі МСОП), Європейського Червоного списку тварин і рослин, що знаходяться під загрозою зникнення у світовому масштабі (далі Європейський Червоний список), "червоних переліків" міжнародних конвенцій, водно-болотні угіддя міжнародного значення, штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, де здійснюється збереження і відтворення визначних колекцій видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги МСОП, Європейського Червоного списку і відповідних міжнародних конвенцій та угод.

Національне значення можуть мати об'єкти природно-заповідного фонду, збереження яких важливе для держави в цілому. До них можна віднести природні територіальні об'єкти, які є середовищем існування видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, водно-болотні угіддя загальнодержавного значення, видатні пам'ятки природи (меморіальні вікові дерева, печери тощо), природні комплекси загальнодержавної рекреаційної цінності, штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, в межах яких створені колекції видів рослин і тварин, занесених до Червоної книги України, і де здійснюється їх відтворення, а також визначні колекції типових видів рослин і тварин, видатні старовинні парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, що добре збереглися.

Регіонального значення можуть бути визнані об'єкти природно-заповідного фонду, збереження яких важливе для окремого регіону. До них відносяться території та об'єкти природно-заповідного фонду, на яких забезпечується існування, переважно видів рослин і тварин, що підлягають особливій охороні на територіях областей та Автономної Республіки Крим, видів, занесених до списків флори і фауни природних регіонів, штучно створені об'єкти природно-заповідного фонду, в яких зібрані, переважно колекції цих видів, природні території, які зберігають, переважно, рослинні угруповання, занесені до регіональних Зелених книг, а також природні території, які мають регіональну оздоровчу та рекреаційну цінність.

Місцевого значення можуть бути визнані об'єкти природно-заповідного фонду, збереження яких має значення для території, що охоплює невелику частину природного регіону. До них відносяться об'єкти природно-заповідного фонду, які не належать до перших трьох категорій, у тому числі пам'ятки природи - окремі дерева, алеї, геологічні пам'ятки, скелі тощо.

За юридичним статусом. Згідно з чинним законодавством, статус юридичної особи мають природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки загальнодержавного значення, а також регіональні ландшафтні парки. Ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки місцевого значення та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва відповідно до законодавства України можуть бути визнані юридичними особами.

Заказниками, пам'ятками природи чи заповідні урочища оголошуються без надання їм статусу юридичної особи.

2. Характеристика категорій природно-заповідного фонду України

Біосферні заповідники є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, які створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонових моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу територій та об'єктів

природно-заповідного фонду інших категорій та інших земель і належать до всесвітньої глобальної мережі біосферних резерватів.

Основним *завданням* біосферних заповідників є *наукові дослідження, спостереження за станом навколишнього природного середовища та інша діяльність біосферних заповідників здійснюються з урахуванням міжнародних програм.*

***Природні заповідники** - це природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.*

Згідно з чинним законодавством, ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами повністю вилучаються з господарського користування та надаються заповідникам у безстрокове (постійне) користування.

Основними *завданнями* природних заповідників є:

- збереження природних комплексів та об'єктів на їх території,
- проведення наукових досліджень і спостережень за станом навколишнього природного середовища, розробка на їх основі природоохоронних рекомендацій, поширення екологічних знань, сприяння у підготовці наукових кадрів і спеціалістів у галузі охорони навколишнього природного середовища та заповідної справи;

На практиці, в заповідниках зберігаються екосистеми, які відповідають певним властивостям: незайнятість господарською діяльністю людини або мінімальний ступінь ураженості природних територіальних комплексів, вразливість та можливість втрати (заміщення природних угруповань антропогенними), репрезентативність (типовість), унікальність, рідкісність (наявність раритетних видів, угруповань), багатство та різноманіття видів, життєвих форм, функціональних груп, фауністичних комплексів, генофонду, ценофонду тощо.

Природні заповідники організовують на територіях, які мають виняткове (міжнародне та національне) природоохоронне та наукове значення. Це визначається тим, що на даній території поширені місця зростання та проживання раритетних видів рослин і тварин (тобто, найбільш цінних і рідкісних видів, для яких загроза їх втрати є дуже високою, це, переважно, види, занесені до Червоної книги України, світові та європейські "червоні" переліки, реліктові та ендемічні види тощо). Винятковим на сьогодні є значення територій, де збереглися типові та рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, а також збереглися інші об'єкти, що мають вагомим наукове значення - праліси, корінні степи, унікальні болота тощо.

***Національні природні парки (НПП)** – природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що*

створюються з метою збереження, відтворення й ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність.

Ділянки землі та водного простору з усіма природними ресурсами та об'єктами вилучаються з господарського користання і надаються НПП в постійне користування. До складу території НПП можуть включатись землі інших землевласників та землекористувачів.

На національні природні парки покладається виконання таких основних **завдань**:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів;
- створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення наукових досліджень природних комплексів та їх змін в умовах рекреаційного використання, розробка наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів;
- проведення екологічної освітньо-виховної роботи.

Регіональні ландшафтні парки (РЛП) – природоохоронні, рекреаційні установи місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення.

Регіональні ландшафтні парки організовуються з вилученням або без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

На регіональні ландшафтні парки покладається виконання таких **завдань**:

- збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів;
- створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів;
- сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

РЛП мають відвернути увагу відвідувачів від особливо цінних в науково-природничому значенні НПП, й задовольнити зростаючі рекреаційні потреби суспільства. На відміну від НПП, РЛП можуть створюватися поблизу великих міст. Саме в цих умовах найбільш повно проявляються соціальні функції РЛП, зокрема можливість задоволення потреб міського населення у місцях відпочинку, можливість організації пізнавально-просвітницьких форм відпочинку тощо. РЛП є перспективною організаційною формою охорони природних територій саме в регіонах з високим ступенем господарської освоєності ландшафтів.

Заказники – природні території (акваторії), які створюються з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів.

Оголошення заказників провадиться без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів.

Вони виконують **функції** збереження та відтворення природних комплексів, видів чи природних ресурсів, підтримання загального екологічного балансу.

Заказники можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Заказниками загальнодержавного значення оголошують території, на яких наявні природні комплекси та об'єкти, збереження яких має національне значення, а саме: види, занесені до Червоної книги України (а також світових та європейських "червоних" переліків), території, на яких зберігаються рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, території водно-болотних угідь міжнародного значення, території, яким притаманна виняткова господарська цінність (водоохоронна, ґрунтозахисна, лісогосподарська тощо), території, що забезпечують охорону генофонду цінних лікарських рослин та запасів їх сировини, унікальні печери, бальнеологічні ресурси тощо.

Залежно від цільового призначення та необхідного режиму охорони заказники поділяються на **типи**: ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні, карстово-спелеологічні.

Розміри окремих заказників варіюють в дуже широких межах – від 1га до десятків тисяч га.

Пам'ятки природи – окремі унікальні природні утворення, які мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне і пізнавальне значення і створюються для збереження їх у природному стані.

Вони **поділяються** на комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні.

Пам'ятки природи, що є унікальними чи типовими для держави, оголошуються пам'ятками природи загальнодержавного значення. Природний об'єкт, що є унікальними чи типовим для певного регіону, оголошується пам'яткою природи місцевого значення.

В законодавстві України немає обмежень щодо площ, які можуть мати території та об'єкти цієї категорії. Проте, на практиці, пам'ятки природи в Україні – це здебільшого невеликі за площею і справді унікальні території або унікальні об'єкти, для яких часто при заповіданні взагалі не визначається площа (наприклад для окремих дерев чи джерел).

Пам'ятка природи – переважаюча за кількістю об'єктів категорія ПЗФ України.

Заповідні урочища – лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні природні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне й естетичне значення і створюються з метою збереження їх в природному стані.

Заповідні урочища – території місцевого значення. Оголошення певної території заповідним урочищем здійснюється без вилучення земельних ділянок, водних та інших природних об'єктів у їх власників або користувачів. Забезпечення режиму охорони та збереження території заповідних урочищ покладається на власників або користувачів відповідних земельних ділянок.

***Ботанічні сади** – природоохоронні, наукові установи, які створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої та світової флори шляхом створення, поповнення і збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної та освітньої роботи.*

Ботанічні сади можуть бути загальнодержавного чи місцевого значення.

Ботанічні сади можуть бути як окремими юридичними особами, так і входити до складу науково-дослідної установи чи навчального закладу. Для управління ними створюються спеціальні адміністрації, в складі яких є наукові і науково-технічні співробітники, адміністративно-господарський персонал й служба охорони, або вони обслуговуються штатами того органу, у віданні якого перебувають.

На ботанічні сади покладається виконання таких основних ***завдань***: збереження в штучних умовах колекцій живих рослин (особливо рідкісних і зникаючих видів) й інших ботанічних об'єктів, що мають наукове, навчальне, економічне і культурне значення, проведення науково-дослідних робіт, проведення учбово-педагогічної і науково-просвітницької роботи в галузі ботаніки й охорони природи, рослинництва і селекції, декоративного садівництва і ландшафтної архітектури.

***Дендрологічні парки** – науково-дослідні природоохоронні установи, які створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання.*

Основні ***завдання*** дендрологічних парків такі ж, як і для ботанічних садів. Основною відмінністю є те, що основними об'єктами досліджень дендрологічних парків є види дерев та чагарників.

Для управління дендропарками загальнодержавного значення створюються спеціальні адміністрації, з відповідними фахівцями, службою охорони та господарським обслуговуванням. Фактично такими установами в Україні є тільки дендропарки – “Тростянець”, “Софіївка”, “Олександрія”, “Веселі Боковеньки”, Сирецький, інші знаходяться у віданні різноманітних підприємств, установ, організацій.

***Зоологічні парки** - природоохоронні, культурно-освітні, науково-дослідні установи загальнодержавного і місцевого значення, які створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій*

рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі.

Основними завданнями зоологічного парку є: формування та утримання колекцій тварин; збереження і відтворення в штучних умовах тварин (у першу чергу, рідкісних та зникаючих видів) вітчизняної і зарубіжної фауни, які мають наукове, господарське та культурно-освітнє значення; демонстрація населенню рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин; проведення науково-дослідних робіт; вивчення, узагальнення і впровадження вітчизняного та зарубіжного досвіду утримання тварин у неволі; проведення науково-освітньої роботи в галузі екології, етології, зоології та охорони природи, мисливського господарства; поширення еколого-освітніх знань, які сприяють формуванню природоохоронного світогляду населення в галузі екології; створення підсобних господарств, розплідників, лабораторій, майстерень, центрів юннатської діяльності, постійних і тимчасових (стаціонарних і пересувних) зоовиставок, зоомагазинів та інших об'єктів; здійснення різноманітних форм культурного обслуговування, створення умов для повноцінного відпочинку та дозвілля населення, якщо це не загрожує збереженню сприятливих умов для життя тварин.

***Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва** - це визначні та цінні зразки паркового будівництва, які створюються з метою їх збереження і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях. Вони мають загальнодержавне та місцеве значення.*

Основним призначенням парків-пам'яток садово-паркового мистецтва є збереження, підтримання та відновлення паркових ландшафтних композицій, а також проведення екскурсій і масового відпочинку населення. Їх території можуть використовуватись і для проведення наукових досліджень. Природоохоронні функції поєднуються в них з історичними, культурними та естетичними.

Значна частина парків-пам'яток садово-паркового мистецтва України – це старовинні парки, створені у XVII-XIX століттях. Парки закладались навколо великих маєтків, що були власністю окремих заможних родин.

3. Форми власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду

Території природних заповідників, заповідні зони біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, надані національним природним паркам, є власністю Українського народу.

Регіональні ландшафтні парки, зони - буферна, антропогенних ландшафтів, регульованого заповідного режиму біосферних заповідників, землі та інші природні ресурси, включені до складу, але не надані національним природним паркам, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва можуть перебувати як у власності Українського народу, так і в інших формах власності, передбачених законодавством України.

Ботанічні сади, дендрологічні парки та зоологічні парки, створені до прийняття цього Закону «Про природно-заповідний фонд», не підлягають приватизації.

У разі зміни форм власності на землю, на якій знаходяться заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, землевласники зобов'язані забезпечувати режим їх охорони і збереження з відповідною перереєстрацією охоронного зобов'язання.

4. Управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду

Державне управління природно-заповідним фондом України здійснює Міністерство екології та природних ресурсів України.

Управління природними заповідниками, біосферними заповідниками, національними природними парками, ботанічними садами, дендрологічними та зоологічними парками загальнодержавного значення, а також регіональними ландшафтними парками здійснюється їх спеціальними адміністраціями. Спеціальні адміністрації очолюють керівники, які мають екологічну, біологічну або географічну освіту та які призначаються за погодженням із центральним органом виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища.

Спеціальні адміністрації можуть створюватися також для управління ботанічними садами, дендрологічними парками, зоологічними парками місцевого значення та парками-пам'ятками садово-паркового мистецтва за рішенням органів, у віданні яких вони перебувають.

До складу спеціальної адміністрації по управлінню територіями та об'єктами природно-заповідного фонду входять відповідні наукові підрозділи, служби охорони, екологічної освіти, господарського та іншого обслуговування.

Спеціальні адміністрації здійснюють управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду відповідно до положень про території та об'єкти природно-заповідного фонду і проектів організації територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

Управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду, для яких не створюються спеціальні адміністрації, здійснюється підприємствами, установами та організаціями, у віданні яких перебувають ці території та об'єкти.

Контрольні запитання:

1. Як класифікують території та об'єкти природно-заповідного фонду України?
2. На які категорії поділяють території та об'єкти природно-заповідного фонду України?
3. Охарактеризуйте категорію природного заповідника.
4. Охарактеризуйте категорію національного природного парку.
5. Охарактеризуйте категорію заказника.
6. Охарактеризуйте категорію пам'ятки природи.

7. Охарактеризуйте категорію заповідного урочища.
8. Охарактеризуйте категорію ботанічного саду.
9. Охарактеризуйте категорію дендрологічного парку.
10. У яких формах власності можуть бути території та об'єкти природно-заповідного фонду України?
11. Які структури здійснюють управління територіями та об'єктами природно-заповідного фонду України?

Лекцію уклала:
доцент кафедри екологічної безпеки
к.с.-г.н., доцент

Н.М. Гринчишин